

IN VORM KOMEN

**HANDBOEK PRAKTISCHE
FILOSOFIE JOS KESSELS**

met medewerking van
Karel van Haften en Pieter Mostert

Boom

INHOUD

INLEIDING

- De wakkermaker 11
- De kunst van het gesprek 17

1. REFLECTIE TEWEEGBRENGEN

- Tot bezinning komen 31
- Idealen bewust maken 40
- Vrije ruimte scheppen 51
- Verwondering oproepen 58
- Gedachten formuleren 66
- Samen denken als één hoofd 75
- Innerlijk weten beproeven 84

2. ERVARING ONDERZOEKEN

- Denken wat je doet 101
- Vooronderstellingen opsporen 111
- Nagaan waar lading zit 123
- Goede vragen stellen 134
- Concreet en specifiek zijn 144

Je verplaatsen in een ander 152
Principes verduidelijken 160

3. HOUDING EN GEVOEL NAGAAN

Waarneming, gevoel en denken afstemmen 173
Het heden in de tijd zetten 186
Niet-pluisgevoel serieus nemen 195
Een tekort aan inzicht signaleren 204
Onheil benoemen 213
Waarden verhelderen 222
Je realiseren wat je te doen staat 231

4. ZIENSWIJZEN ONTLEDEN

Begrippen uiteenhalen 243
Tegenstellingen inspecteren 259
Verbeelding en analyse verbinden 269
Eenheid in veelheid aanbrengen 278
Vakmanschap onderscheiden van meesterschap 288
De zang van taal beluisteren 297
Synopsis: het geheel zien 306

5. EEN VISIE, VORM, IDEE VINDEN

De sprong naar een idee maken 315
Vanuit het idee kijken 326
Wat vruchtbaar is opdiepen 336
De ware vorm herkennen 346
Beschouwelijkheid beoefenen 355
Voorbij het gevestigde weten reiken 364
Het mythische zelf aan het licht brengen 375

6. REKENING HOUDEN MET MENSELIJK TEKORT

- Het alledaagse zelf erkennen 387
- Omhoog kijken vanuit platland 397
- Genoeg hebben aan een utopie 406
- Altijd weer: jezelf leren kennen 413
- Je ontdoen van doener en zijner 422
- Begrijpelijke taal bezigen 432
- Het tijdloze in de tijd ervaren 442

7. FILOSOFISCH LEVEN

- Streven naar wijsheid 451
 - Op een menselijke manier denken 460
 - Weten wat filosofie vermag 472
 - De taal van verbeelding hanteren 481
 - Intuïtie gebruiken 490
 - Socratisch muziek maken 497
 - De grote stilte ingaan 506
-
- Verantwoording en dankwoord 515
 - Overzicht van wenken voor de praktijk 517
 - Citaten en verwijzingen 527
 - Gebruikte literatuur 537

Socrates: 'Dat zou me wat zijn, Agathon, als het met de wijsheid zo was gesteld dat ze, als je maar dicht genoeg bij elkaar bent, vanuit de ene persoon die ermee gevuld is overliep in de andere, de onge vulde, zoals water door een wollen draad vanuit een volle beker in een lege stroomt.'

Plato, Symposium, 175d.

Filosofie kun je niet leren (...) je kunt alleen leren filosoferen.

Kant, Kritiek van de zuivere rede (A838/B866).

INLEIDING

De wakkermaker

11

Ieder mens kent in zijn leven momenten waarop hij het gevoel heeft wakker te worden uit een slaap, een toestand van gedachteloosheid of een onoverdachte overtuiging die nooit heeft geklopt. Ik heb zelf verschillende van zulke momenten meegemaakt. Het eerste moment dat ik me herinner, was toen ik vijftien jaar oud was en tijdens de zondagse hoogmis plotseling met grote helderheid zag dat het hele ritueel van de kerk, waar wij als katholiek gezin trouw aan deelnamen, niet was gericht op contact met God en het transcendente, maar op het bezweren van angst voor de dood en voor de zinloosheid van het bestaan. De katholieke mis was een misleitend toneelstuk, vol magische handelingen en omlijst met mooie muziek, ter geruststelling van de gekwelde zielen van het kerkvolk. Haarscherp was het inzicht, en tevens vernietigend. Toen ik thuiskwam, kondigde ik aan dat ik nooit meer naar de kerk zou gaan. Het was een breuk die bij mijn ouders heel wat commotie opriep.

Een volgend moment was op mijn 22e. Ik was verhuisd van mijn dorp in Brabant naar de grote stad. Het was de bedoeling dat ik daar rechten zou studeren. Niet omdat ik dat zo graag wilde, maar omdat ik niets beters kon verzinnen. Het liep niet goed. Na twee jaar onderbrak ik mijn studie om sociaal werk te gaan doen in Engeland, als adempauze, om me te bezinnen. Maar dat tussenjaar leverde uiteindelijk alleen maar meer verwarring, ontworteling en vervreemding op. Ik herinner me het moment dat ik weer voet aan de grond zette in Nederland. Ik had helder voor ogen dat alles totaal anders moest, niet alleen de samenleving, die van geen kanten deugde, maar ook

ikzelf, de innerlijke chaos die ik was. Ik moest een heel ander mens worden, vrijer, moediger, verstandiger. Ik had alleen geen idee hoe.

Met een aantal vrienden en bekenden belandde ik in een commune, in een boerderij op het platteland. Wij verbouwden onze eigen groenten, inclusief wietplanten, stortten ons in de opkomende encountergroepen en praatte eindeloos over Hesse, provo, de kabouterbeweging, over de eendimensionale mens van Marcuse en het militair-industriële complex, over seks, relaties en onszelf. Het werd er niet beter van. Mijn studie leed eronder, en ook mijn relaties. Op aandringen van mijn schoonmoeder trouwde ik met mijn vriendin. Een jaar later gingen we uit elkaar. Dat is niet goed voor een mens. Ik voelde me een mislukking. Om geld te verdienen had ik her en der wat baantjes, probeerde met pianospelen in een jazzgroepje aan de bak te komen, kreeg zelfs op zeker moment een echte baan als muziektherapeut in een psychiatrisch centrum. Het hielp allemaal niet. Ik had geen idee wat ik werkelijk wilde, leed aan lange perioden van neerslachtigheid. In mij groeide de overtuiging dat alles wat ik aanraakte kapotging: werk, relaties, de verhouding met mijn familie, alles. Ik was ongeschikt voor het leven.

KEERPUNT

Op mijn 27e trok ik de stekker eruit, zegde mijn baan op en vertrok naar Frankrijk. Eerst om druiven te plukken, daarna om rond te zwerven en kloosters te bezoeken, in de hoop iemand te treffen die mij de weg kon wijzen in mijn leven of me een beetje verstand kon bijbrengen. Maar ook dat werkte niet. Er was geen boer, geen monnik, geen toevallige sterveling met wie ik een zinnig gesprek kon voeren. Ik besloot met mijn rugzak de Grandes Randonnées van Frankrijk te gaan lopen. Na een week had ik er genoeg van. Daarna lifte ik van stad naar stad, van Beaune naar Lyon, toen naar Aix-en-Provence, vervolgens naar Montpellier. Telkens gebeurde er hetzelfde. Na een dag of twee de stad verkennen be kroop me het gevoel: wat doe ik hier? Wat heeft het voor zin om hier te zijn? Waarna ik opnieuw langs de uitvalsweg ging staan om verder te liften. Mijn gemoedstoestand werd zwarter en zwarter.

Daarna kwam er nóg een moment van wakkerheid, misschien wel het belangrijkste in mijn leven. Ik had in Montpellier een boekje gekocht van Rousseau, *Discours sur l'inégalité parmi les hommes* (Vertoog over de ongelijkheid). Rousseau is de filosoof van 'terug naar de natuur', van verzet tegen de zogenaamde beschaving die ons in feite vervreemdt van onszelf en van elkaar,

van de wezenlijke goedheid van ieder mens. Ik huurde een huisje in Bardou, een dorpje hoog in de Cevennen. Het was eind oktober. 's Ochtends zag ik hoe de mist opsteeg uit het dal, ik was omgeven door prachtige natuur. Langzaam drong het tot me door: dit is wat ik wil, dit is wat ik altijd heb gewild, maar nooit heb gedurfd: de grote boeken van de mensheid lezen. Het was simpel en evident. Ik besloot ter plekke dat dát was wat ik ging doen, alsnog filosofie studeren. Natuurlijk, daar kon je geen droog brood mee verdienen, maar wat zou het. Mijn leven was toch al mislukt, dus kon ik maar beter mijn eigen, echte verlangen volgen.

Vanaf die tijd heb ik het gevoel gehouden: was er nu niemand die mij had kunnen laten inzien wat ik werkelijk wilde en dat je juist dát in je leven moet doen?

SOCRATES

13

Zeven jaar later had ik nog zo'n moment. Ik werkte als filosofiedocent aan het vwo en tegelijk aan een onderzoek in wetenschapsfilosofie op de universiteit. Daar gaf een collega mij op een dag het boekje van Gustav Heckmann in handen, *Das sokratische Gespräch*. 'Dat moet jij maar eens lezen, dat lijkt me wel iets voor jou.' Het ging over een groep in Duitsland die zogenaamde 'socratische gesprekken' voerde. Hij sprak het uit alsof het om een kermisattractie ging.

Ik las het boekje en was gelijk verkocht. Als filosoof zit je altijd enigszins in je maag met wat je in de praktijk kunt doen met je studie. Veel meer dan lesgeven aan de universiteit of op een school was er in die tijd niet bij. Heckmanns boekje beantwoordde in één klap de vraag wat mij te doen stond als filosoof: in het voetspoor van Socrates treden, de markt op gaan om gesprekken te voeren over 'het goede leven' en mensen aanzetten tot grondige reflectie over wat ze werkelijk willen. Dat is vanouds de taak van de filosofie geweest. Ik was ervan overtuigd dat er ook nu nog net zoveel behoefte aan reflectie bestond als in de tijd van Socrates.

Socrates is het prototype van de wakkermaker. Hij was de horzel van de Atheense burgerij. Hij beschouwde het zoeken van wijsheid als het belangrijkste wat er is in het leven. Het ging hem er steeds om inzicht te verwerven in de juiste leidende ideeën, de beelden en opvattingen die jezelf en anderen 'in vorm' kunnen brengen. Want alleen door inzicht in wat het betekent om in vorm te zijn en hoe je in vorm komt, kun je een waarachtig goed leven leiden. Wat bij ons bekendstaat als de ideeënleer van Plato is in feite een vorm-

leer: het Griekse *eidos* betekent in de eerste plaats ‘vorm’. De ideeënleer is de leer van het in vorm komen, van het onderzoek van voortreffelijkheid en je beste zelf. Nog in de *Apologie*, zijn toespraak tot de rechters die hem wilden veroordelen voor het bederven van de jeugd, hekelde Socrates de heersende mentaliteit van kortzichtigheid, eigenbelang en vormloosheid: ‘Schamen jullie je niet dat je wel oog hebt voor het verwerven van rijkdom, status en aanzien, maar je niet bekommert om wijsheid en waarheid en de vervolmaking van je ziel?’ (29d-e). Ook toen waren mensen niet in vorm.

Wat dat betreft is er nu, 2500 jaar later, niet veel veranderd. Socrates’ kritiek en zijn poging medeburgers wakker te maken is vandaag de dag nog net zo relevant als toen. Er zijn heel veel mensen, groepen, organisaties, die het indringende vragen van een Socrates goed zouden kunnen gebruiken. We leven in een tijd waarin de crises zich aaneenrijgen, zowel publiek als persoonlijk: klimaat, wonen, stikstof, oorlog, uitholling van gezag, migratie, globalisering, polarisatie, aantasting van het recht, institutionele onmacht, ondermijning van de democratie, pedagogische ontwrichting, onvermogen tot disciplineren – het is een lange, urgente en verontrustende reeks. Het zijn kwesties die niet alleen op het politieke toneel spelen, maar ook in het persoonlijke leven. De verwarring daarover is de afgelopen decennia alleen maar toegenomen. Er is steeds minder sprake van een gedeelde werkelijkheid, gemeenschappelijke waarden en een verbindende cultuur. Welk standpunt moet je in elk van die thema’s innemen? Wat is het goede, datgene wat je werkelijk wilt?

In mijn ogen is er nog steeds grote behoefte aan wakkermakers, mensen die in het voetspoor van Socrates kunnen treden en je kunnen helpen om grondig na te denken, zowel over de grote maatschappelijke kwesties als over jezelf, hoe je in vorm komt, en wat het richtinggevende idee in een kwestie is. Ik denk dat, als ik in mijn jaren van verwarring iemand was tegengekomen die deze rol had kunnen spelen, mijn leven heel wat sneller op de rit was gekomen.

DE MARKT OP

Intussen had mijn plan om zelf de markt op te gaan als wakkermaker veel meer voeten in de aarde dan ik vermoedde. Ik had in die tijd een vriend die directeur was van de Volksuniversiteit. Ik belde hem op en zei dat hij mij daar een cursus socratisch gesprek moest laten geven. Na enig aandringen ging hij akkoord. Tien weken lang zou ik met een groep van tien mensen een

avond per week een gesprek voeren over een filosofische kwestie, de ‘grenzen van tolerantie’. Ik voelde me een hele piet, met mijn studie, mijn onderzoek, mijn ideeën over Socrates. Maar afgezien van het feit dat ik twijfelde aan mijn eigen wijsheid, kreeg ik het niet voor elkaar om een onderzoeksgesprek te voeren met een groep cursisten. Elke keer bereidde ik de avond zorgvuldig voor, elke keer begon het gesprek na vijftien, twintig minuten te ontsporen. Ik herinner me dat de deelnemers me begonnen te helpen: ‘Kun je niet af en toe samenvatten wat er wordt gezegd?’, ‘Het zou goed zijn als je nu en dan iets op het bord schrijft.’ Of: ‘Wie breedspakig is of lange verhalen vertelt, kun je maar beter afkappen, dat is niet goed voor het gesprek.’ Enzovoort. Zelfs de eenvoudigste gesprekstechnieken beheerste ik niet.

Achteraf gezien was deze misrekening niet verwonderlijk. Zulke praktische vaardigheden waren in mijn hele filosofiestudie niet voorgekomen, net zomin als het zoeken van wijsheid. Filosofie was een zuiver academische discipline. Er bestond wel een vakgroep ‘praktische filosofie’, maar ook die deed gewoon theoretische filosofie, net als alle andere hooggeleerden. Als student leerde je alleen stukken schrijven en praten zoals de docenten het voordeden: uitleggen hoe je kunt denken en hoe de wereld vanuit dat perspectief gezien in elkaar zit, liefst met een diepzinnige uitdrukking op je gezicht. Het toepassen van filosofie op jezelf of op dagelijkse, actuele kwesties beschouwde men niet als taak van de universiteit, laat staan gesprekken voeren met leken. Integendeel, daar hield je je verre van als filosoof.

Inmiddels zijn we vele jaren verder. In Nederland worden in toenemende mate socratische gesprekken gevoerd en andere vormen van praktische filosofie bedreven. In allerlei organisaties, van gezondheidszorg tot bankenwereld, van overheid tot industrie, buigen mensen zich over lastige vragen die hen bezighouden. Strategische vragen: waar gaat het precies om in ons werk? Conceptuele vragen: wat verstaan we eigenlijk onder kwaliteit? Morele vragen: wat is hier rechtvaardig? Persoonlijke vragen: wat houdt mijn beeld van ‘goed leven’ in? Er zijn tegenwoordig hele stapels boeken die je kunt lezen over de technieken van filosofische gespreksvoering, ik heb er zelf een aantal geschreven (*Socrates op de markt* (1997), *Vrije ruimte* (2002), *Spelen met ideeën* (2012), *Scholing van de geest* (2014)). Daarin vind je aanwijzingen over de kunst van het vragenstellen, het toespitsen van onderzoek op persoonlijke ervaring, werkwijzen als verplaatsing, analyse van vooronderstellingen, de rol van de deugdenleer, het scheppen van vrije ruimte, de verschillende soorten taal in een gesprek, het verband tussen ideeën en verbeelding en wat niet al. Er bestaat inmiddels een uitgebreide filosofische gereedschaps-

kist, met instrumenten variërend van basistechnieken tot geavanceerde dialectische methoden, onmisbaar voor het ontwikkelen van ‘dragende ideeën’. Filosofie is daadwerkelijk praktisch geworden, dankzij de articulatie van het gereedschap voor wat filosoof Peter Bieri ‘het handwerk van de vrijheid’ heeft genoemd.

VAARDIGHEDEN

Hoe krijg je een samenhangend overzicht over dat geheel? Wat zijn de belangrijkste technieken die Socrates toepaste om zijn gesprekspartners wakker te maken en hen hun ideeën over in vorm zijn te laten onderzoeken? Over welke vaardigheden moet je beschikken om zelf in de praktijk reflecties uit te voeren of die bij anderen te stimuleren?

16

Enkele jaren geleden begon ik opnieuw les te geven aan studenten toegepaste filosofie. Daar waren deze vragen voortdurend aan de orde. Ze dwongen me na te gaan hoe je beginners het delicate mengsel kunt aanleren van zelfonderzoek en anderen aan het denken zetten, dat zo kenmerkend is voor de socratische methode. Sinds ik zelf socratische gesprekken leerde voeren, heb ik talloze momenten van wakker worden beleefd, zowel in mezelf als bij anderen. Grote en kleine perspectiefwisselingen, inkijkjes en doorkijkjes in allerlei kwesties, persoonlijk, maatschappelijk, in organisaties. Enkele van die momenten zal ik in dit boek uitvoeriger beschrijven. Hoe kon ik nieuwkomers de kneepjes van dit vak bijbrengen? Ik besloot voor mijn onderwijs de kernvaardigheden van de praktische filosofie, zoals ik die samen met anderen in de praktijk had ontwikkeld, beknopt en in samenhang te beschrijven, zodat er een overzicht zou komen van wat je te leren hebt als je in het voetspoor van Socrates wilt treden en filosofie op de markt wilt brengen.

Dit boek geeft een overzicht van de belangrijkste methoden en technieken in de praktische filosofie. Het beschrijft wat daar de centrale competenties, inzichten en houdingen zijn, althans volgens de grondleggers ervan, Socrates en Plato, en hun vernieuwers, Kant en Nelson. Ik heb het vak als geheel verdeeld in zeven hoofdvaardigheden, naar het model van Plato’s grotallegorie, net als in mijn eerdere *Scholing van de geest*. Vervolgens heb ik elk van die vaardigheden onderverdeeld in een aantal deelvaardigheden. Tezamen geven zij een beeld van wat praktische filosofie inhoudt, in elk geval zoals ik die zelf sinds jaar en dag heb beoefend en zoals ze tegenwoordig door allerlei navolgers van ‘Socrates op de markt’ wordt uitgevoerd.

Het boek zit als volgt in elkaar. Ik begin met een voorbereidend hoofdstuk over filosofische scholing en het op gang brengen van reflectie (hoofdstuk 1). Daarna volgen vier hoofdstukken over respectievelijk het onderzoek van ervaring (hoofdstuk 2), het verkennen van de houding en gevoelens die in een kwestie spelen (hoofdstuk 3), het traceren van mogelijke zienswijzen op de kwestie (hoofdstuk 4) en het bepalen van een dragend idee, een visie, een beeld van ‘in vorm’ zijn (hoofdstuk 5). Het zijn de vaste getijden van socratisch onderzoek, terugkerende stadia in de zoektocht naar richtinggevende ideeën. Daarna volgt een hoofdstuk over rekening houden met het menselijk tekort, waarin ik vanuit de abstracte hoogte van de ideeën weer afdaal naar het alledaagse leven ‘in de grot’ (hoofdstuk 6). Het boek sluit af met de bespreking van enkele capita selecta van het filosofische leven (hoofdstuk 7).

Aan het einde van elk hoofdstuk heb ik één of meer citaten uit het werk van Plato toegevoegd, als rechtstreekse verwijzing naar de bron. Daarna volgt telkens een aantal ‘wenken voor de praktijk’: oefenmateriaal, denkfiguren, reflectievragen, opdrachten om zelf uit te voeren. Ik beschouw die als onmisbare elementen in het opbouwen van je eigen expertise. Teksten, citaten en praktische aanwijzingen tezamen maken zichtbaar wat je in huis moet hebben om in het voetspoor van Socrates te treden en in de praktijk met filosofie aan de slag te gaan.

De kunst van het gesprek

De scholing in filosofische vaardigheden hoorde 2500 jaar geleden vermoedelijk tot de standaardoefeningen in de gesprekken van Socrates en in Plato's Academie. Ondanks het feit dat zij tweeën als grondleggers van de westerse filosofie worden beschouwd, heeft hun praktijk gek genoeg maar weinig navolging gevonden in de geschiedenis.

Het ontstaan van de filosofie in de zesde eeuw voor Christus wordt wel ‘het Griekse wonder’ genoemd. Griekse denkers maakten zich los uit religie en mythologie en begonnen de wereld rationeel te onderzoeken. Socrates was, in de vijfde eeuw voor Christus, de eerste filosoof die zich op de mens richtte in plaats van op de natuur. Hij riep in de woorden van Cicero ‘de filosofie uit de hemel naar beneden en dwong haar vragen te stellen over het leven en de moraal’ (*Gesprekken in Tusculum*, v 10-11). Plato heeft daarna, in de vierde eeuw voor Christus, Socrates’ gesprekken zo indringend beschreven dat zij de grondslag zijn geworden van het hele westerse geestesleven. De

Academie, Plato's school in de tuin van de plaatselijke heros Academus, is de blauwdruk geworden van onze universiteiten.

Maar ook al bestond het onderwijs in de Academie vooral uit socratische gesprekken en de analyse van de dialogen die Plato schreef, de kunst van het gesprek, de dialectiek, heeft in de geschiedenis nooit de rol gekregen die de grondleggers ervan voor ogen moet hebben gestaan. In de klassieke scholen, met name die van Aristoteles en de Stoa, kreeg het onderzoeksgesprek al snel de vorm van een onderwijsleergesprek, dat wil zeggen van een meester die lesgeeft aan zijn leerlingen en zelf al meent te weten welke antwoorden goed en fout zijn. In de christelijke middeleeuwen werd filosofie de 'dienstmaagd van de theologie', in de moderne tijd die van de wetenschap. Dialectiek en filosofie waren louter theoretische disciplines, voorbehouden aan een klein groepje intellectuelen. Dat zijn ze tot op onze tijd gebleven, ondanks enkele sporadische pogingen om de filosofie haar oorspronkelijke dialogische vorm terug te geven (Wilhelm Von Humboldt, Martin Buber, Leonard Nelson, Hans-Georg Gadamer).

PLATO'S ACADEMIE

Plato's Academie wordt algemeen beschouwd als de meest gezaghebbende en invloedrijke school uit de oudheid. Opricht in 387 voor Christus bleef zij 300 jaar actief, tot circa 86 voor Christus. Zij bood niet alleen filosofische scholing voor jonge burgers van Athene, maar voerde ook wetenschappelijk onderzoek uit, verstreekte adviezen in politieke kwesties en persoonlijke begeleiding op basis van filosofie. Plato gaf er zelf veertig jaar les, onder andere aan Aristoteles, maar ook aan andere eminente geesten zoals de wiskundigen Theaetetus en Eudoxus, de filosoof Speusippus en de muziektheoreticus Archytas. In Plato's tijd had de school geen specifieke leer om te onderwijzen; in plaats daarvan stelde Plato allerlei kwesties en problemen aan de orde, om te bespreken en analyseren. Er zijn aanwijzingen dat er voordrachten werden gegeven, met name Plato's lezing 'Over het goede'; maar waarschijnlijk was het gebruik van dialectiek de meest gangbare werkvorm. Een deel van het schaduwrijke terrein had Plato bestemd voor een heiligdom gewijd aan de muzen.